

КИЇВСЬКА РУСЬ І ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ «ФІТОКУЛЬТУРА»

Розглядається місце народної фітокультури Київської Русі, а також роль рослинного світу в контексті культури цього періоду.

Рассматривается место народной фитокультуры Киевской Руси, роль растительного мира в контексте культуры этого периода.

Вивчення рослинного світу і його застосування до найрізноманітніших потреб (обрядових, магічних, календарних, харчових і лікувальних тощо) досить давнє. Важливе значення землеробства, його провідну і вирішальну роль в економіці Київської Русі визнавали чимало науковців. На початку ХІХ ст. це – М. Карамзін, С. Соловйов. І. Беляєв та інші, у другій половині ХІХ ст. – В. Советов, його однодумці та послідовники. Особливо треба зазначити серед прихильників цієї концепції М. Грушевського, Д. Багалія, О. Єфіменко тощо. Багато для розвитку фітокультури і становлення цього поняття зробили українські вчені [1], зокрема І. Чекман [2], Є. Товстуха, М. Тернопольський, В. Корольков. І. Чекман і Г. Липкан зазначають, що кількість рослин, які застосовує наша народна медицина досягає декількох тисяч, однак офіційна медицина використовує лише біля ста п'ятидесяти рослин [3].

Фітокультура досі ще не була предметом окремого спеціального дослідження в історико-культурологічному аспекті, хоча багато дослідників описували або хоча б побіжно згадували ті чи інші рослини, причому в найрізноманітніших контекстах. Так, В. Смоляр і Л. Артюх [4] в ґрунтовних дослідженнях по українському харчуванню, В. Скуратівський і О. Воропай – в календарному циклі народних свят, М. Грушевський і З. Болтарович – в контексті народного лікування вивчали застосування рослин, насамперед в етнографічному аспекті.

Термінологія багатьох сучасних наук заслуговує на вдосконалення. В. Кірсанов зазначав в 2007 р.: «якщо ще п'ятнадцять років тому дискутували про те, чи може бути, чи не може бути прикладної культурології, то зараз її існування – поза дискусіями і приймається як факт» [5]. Але це «ще не означає однастайності у визначенні її предмету» [6]. При тому, що «це є випадковим той факт, що з усіх гуманітарних наук, які оформились у новітній історії, культурологія займає провідне положення» [7]. Ще в давньому Єгипті культура була предметом дослідницького інтересу. Культурологія є порівняно молодю сферою теоретичного знання, оскільки як термінологічно, так і структурно-категоріально формується досить інтенсивно наприкінці ХХ ст. [8]. В. Шевченко і І. Кузуб пишуть: «Термін «дизайн» ще не має однозначної дифініції в реальній проектно-художній практиці. Зовсім недавно це поняття презентував термін «художнє конструювання». Варто зазначити, що наразі маємо надмірне застосування терміну «дизайн», що створює ситуацію розмитості його поняття» [9]. Дизайн користується великим попитом: десятки вузів готують різних дизайнерів. На жаль, можна констатувати, що... **ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА БАЗА ЛАНДШАФТНОГО ДИЗАЙНУ ФАКТИЧНО ВІДСУТНЯ** (виділено і збільшено автором), а теоретичні знання українського і світового термінознавства ще не адаптовані до потреб культурової та міжкультурової комунікації фахівця з ландшафтного дизайну (садово-паркового мистецтва) [10]. Щось подібне можна сказати і про деякі інші науки, зокрема фітокультуру.

Рослини для стародавнього русича – живі істоти. Кора – шкіра, зелений покрив – одяг, шум – розмова. Деревина – невід'ємна складова життєдіяльності. Ліси – своєрідні стародавні святилища. За В. Далем, піп з образами чи хоругвами обходив заповідний ліс при народних керівниках, співали «Слава в вишніх» і забороняли в'їзд на певну

кількість років. Рослиною Івана Богослова був полин. Полин допомагає більш, ніж від 30 хвороб. Особливо любили збирати полин від відьом і русалок. Полин не лише ритуально носили при собі (заплітали в коси, вкладали в одяг, а й розвішували в житлі та господарських спорудах). Деревом Перуна був дуб (також це дерево пророка Авраама), маслиниця – дерево первомучениці Фекли, зерновими в християн насамперед опікується Богородиця, хоча є й інші святі, калган пов'язаний з Іллею Муромцем, одолен-зілля асоціюється з Св. Григорієм (Змієбор і землероб). Райська яблуня була пов'язана з «праматір'ю Євою», менше з мученицею, скинутою у колодязь (в 66 р. н.е., Фотинією Самаритянкою). Добриня одружується з чакункою Марією на природі: «в чистому полі одружились, навколо ракитова куща обвінчались» [11] (звичай при вінчанні обходити навколо рослин, переважно дерев), а на весіллі був поширений барвінок і рябина – від чарівництва. Хліб та сіль – ритуальна їжа. Сам Христос назвав себе хлібом: «Я є хліб» (Ін.6,48). Своїх учнів Христос назвав «сіллю землі».

Тогочасна фітокультура синкретизувалась і розчинялась в різних проявах життя. Згідно зі Статутом Св. Володимира лікувальна практика можлива була лише під егідою церкви (Стаття 9), а «лечець» належав до церковних людей (Стаття 16). «Києво-Печерський патерик» містить відомості про відомих подвижників печерських, що прославилися в фітокультурі. Це, наприклад, Даміан, Прохір Лободник, Антоній Преподобний, Микола Святонник (або традиційне – Святоша), Агапіт Печерський, Пімен Пісник та інші. До нас дійшло не в повному вигляді «трохи більше 250 травників і лічебників», в яких міститься частково і відгомін «темної язичницької давнини» [12] Аліпій виліковував людей, коли не могли допомогти «не волхви, не невірні люди». Розвивалась в монастирях медична деонтологія (хоч ні цього, ні багатьох сучасних наукових термінів ще не знали) [13].

Вузько і помилково буде сказати, що предмет фітокультури – рослини, адже вони є предметом біології. Але біологія, разом з усім комплексом аграрних і сільськогосподарських досліджень, займається вивченням і вдосконаленням (селекція, гібридизація, в наш час – генні і радіаційні мутації тощо) рослин. Фітокультура, як правило, виступає у двох значеннях цього слова: в широкому і у вузькому [14]. У вузькому – це все з рослинного царства, що повсякденно і щільно пов'язане з людським буттям (побут, їжа, ритуали, фітолікування тощо), а в широкому (мова іде про всі предмети і явища, які мають якесь безпосереднє відношення до рослинного світу і його використання в культурі).

Значення деревини в житті русичів важко переоцінити. Вони були практично оточені нею у повсякденні, з перших днів народження і до свого останнього притулку. Люльки для немовлят виготовляли з дерева, без нього було неможливо побудувати, а взимку обігріти житло, приготувати їжу; більшість хатнього начиння була дерев'яна; деякі знаряддя праці виготовляли цілком з дерева, а майже всі мали дерев'яні деталі; суцільнодерев'яні лопати, вальки, ткацькі верстати, і т.д.: дерев'яні руків'я ножів, серпів, кіс та інші. В Статуті Володимира згадується про сільськогосподарські споруди. Господарсько-дворовий комплекс – це не лише житло, а клуні, зернові ями, стоги сіна, склади дерев, колодязі, архітектура малих форм (огорожі, ворота, хвіртки і т.п.), будівлі для худоби тощо. В деревообробці були спеціалізовані галузі. З дерева виготовляли рухомі (переносні лави, скрині і стільчики) і нерухомі меблі (кріпились до стіни – переважно дубові чи соснові лави і лежанки). Можливо, що для зберігання посуду використовувалися дерев'яні полиці, розташовані вище підлоги [15].

Сільськогосподарський інвентар повністю чи частково виготовлявся з дерева. Транспортні засоби, знаряддя гончарства, ткацтва та інших виробництв, побутовий бондарний посуд все було з дерева.

Лише одна колекція дерев'яних виробів давньої Русі засвідчує, що для різних виробів використовувалася деревина 27 порід, з яких 19 були з довколишніх лісів:

сосна, ялівець, дуб, ясен, клен, береза, липа, вільха, верба, осика, в'яз, ліщина, горобина, яблуня, груша, черемшина, ялина, ільм тощо [16]. «Зільники» радили як використовувати рослини для їжі і лікування («сили овочів великі», «пиття без міри само по собі є божевіллям» тощо).

А. Часовникова розвиває тезу Н. Сумцова: «в назвах багатьох рослин прихований вже натяк на те, що з ними пов'язані релігійні або апокрифічні розповіді» [17]. Так, у билині «Альоша Попович і Змій Тугарин» міститься інформація про Адамову голову: «вони під»їжджали до Хреста, Богу помолитись, до Адамової голови прикластись» [18]. Поширені були Богородичні трави, Адамові голови (особливо 18 видів), Петрові рослини (зокрема хрести – 7 видів, Петрові хрести «від всякої напості», «від еретика», «від наглої смерті» тощо). Сила пресвятої Богородиці, апостола Петра, праотця Адама ніби символічно матеріалізувалась в рослинних образах, які носили їх імена. Адамових рослин чимало: два адамові дерева, адамове яблуко, дві адамові смокви, адамове ребро, адамова свічка тощо. Адамова голова – це велика група рослин. На думку В. Даля, «можна припустити, що особливо виокремленими і названими адамовою головою (адамовою бородою) в більшості цих рослин є переважно коріння» [19].

Вербові назви свята існують вже в найдавніших вітчизняних історичних документах («по в'рб'нице») – в Першому Новгородському літописі, в Іпатієвському літописі, в збірниках XIII – XIV ст. Росіяни часто посилаються на Новгородський літопис – і в контексті становлення їх свідомості (розвиток тези В. Ключевського, що Росія народилась в 1380 р.), – де під 1402 р. згадується «до вербня суботи» [20]. Але ще пам'ятки XIII – XV ст. згадують звичай зустрічати свято Входу Господнього в Іерусалим «палицю вербову имеа в руце» [21].

Вважали, що освячена верба могла сприйматись і самою церквою як символ Христа, про що може свідчити найбільш «генетично» близький до неї образ «іерусалимської іви», яка в церковній обрядовості Вербної неділі була еквівалентом «гілок Ваїй», замінюючи пальму і маслину. Згадаємо, що гілки іерусалимської іви (палестинської верби) називались «агнови гілки». Наші верби зі своїми бруньками-барашками (агнцями) – не що інше як ті ж «агнови гілки»: «можна припустити, що і в народній, і в церковній традиції «агнова» вербова гілка (і особливо її барашки агнці) могли сприйматись сакральним символом Ісуса. Напевно, тому склалось відношення до неї в народі як до християнської агіасми... Саме таке відношення до освяченої верби як священного символу Бога може пояснити дивну на перший погляд практику споживання вербових бруньок, яка дуже поширена» [22]. Цей спосіб обрядового дійства і очікуваний магічний результат скоріш за все можна знайти в «ідеологічному» поясненні: «вербна брунька – барашек/агнець, розумілась символом Христа, тим самим сприймалось дійсною явленою «плоттю агнієво», іншими словами, свого роду природною проскуркою. Природа цього образу не метафорична, а символічна, тобто «агнова» вербова гілка неформально «означає» Агнца-Христа, свідчить про його субстанціональну співприсутність» [23].

Ю. Богуцький вважає, що виходячи з самого визначення поняття «культура», вести мову про початок культурно-історичної ери можна лише з того моменту, коли з'являються ознаки «редуплікації» світу на природний та «олюднений» [24]. Культура в різні часи часто виступала як дуже важливий, різноманітний, різнобарвний, багатогранний елемент людського буття і її вже в наш час розглядають все частіше без приставки «agri». Проте, на початку XXI ст. агрокультура переживає друге дихання, одним з прикладом чого є чимало друкованих видань, екологічні і зелені рухи, наукові дослідження (в 2005 р. в Чернівецькому університеті, наприклад, була захищена дисертація І. Воротняк «Агрокультура українців Буковини (друга половина XIX – початку XX століття»). А в листопаді 2008 р. у Харківській державній академії – дисертація М. Федущак на тему «Українські народні флористичні композиції

(квітчання): історія, функції, типологія, художні особливості». 18 вересня 2008 р. у Києво-Печерській Лаврі відбулась міжнародна науково-практична конференція по православній агрокультурі пам'яті П. Столипіна, організована Національним науковим центром «Інститут землеробства Української академії аграрних наук» і «Української асоціації виробників і переробників сої» за участю В. Чорномірдіна. Обговорювалось і актуальне питання про «поняття «православної агрокультури». Його намагались об'єднати з носіями певного світогляду, знаряддями праці і ставленням до неї, настроями і підходами людей. Домінували погляди і вислови, які нагадували картину світу русичів: «сільське господарство залежить, перш за все, від того, яку Бог дасть погоду. Тобто, той, хто займається землеробством, не може бути атеїстом. Все треба починати з молитви. Як би там не було, всі продукти, які ми застосовуємо в їжу, – це дар Божий. Ми сіємо і обробляємо землю, але вирощує і надає врожай Господь» [25]. Підкреслювались різні церковні притчі про багача, який перебудовував житниці, колосся, тощо. Наголошувалось, що людина, яка відноситься до православної агрокультури, «повинна розуміти, що вона є співпрацівником у Бога» [26]. Проте, сільськогосподарські, а точніше фітокультурні, витоки культури очевидні: «cultus agri,» – значить обробка ґрунту, сільське господарство. Одна з перших праць з сільського господарства, що дійшла до нас і належить Марку Порцію Цензорію, називається «De agri cultura» («Про сільське господарство»). В європейських мовах аж до XVIII ст. слово «культура» вживалося з приставкою «agri» [27]. Все від природної (переважно рослинної) бази. Все на чомусь ґрунтується і базується, від чогось народжується та іде [28].

Природньо, що на базі оточуючого середовища, переважно фітосередовища, відбувалось життя русичів. Беззаперечним є твердження про невід'ємність рослинної бази і природнього підґрунтя від людського існування і розвитку навіть сучасної культури, а тим більше давньоруської. Культура є другою природою, є надприродною, але не позаприродною і не неприродною домінантою. Вона плавно іде від людини, застосовуючи природний ареал і арсенал, вдосконалює навколишню дійсність, трансформує оточуючу людині данність. Нове виникає не лише від людини, а швидше за все через людину (її розум, волю, уяву тощо), крокує від природи, створюючи нове буття і новий, відмінний (але до кінця невіддільний) світ. Це штучний світ залежить від розвитку людини і людства, але його неможливо уявити як принципово нове онтологічне явище. Створюючи новий світ, людина поки що користується лише тими елементами, які є в таблиці Д.І. Менделєєва. Нічого розумнішого поки що немає. Все нове – вдосконалене, суттєво покращене і відозмінене старе. Літаки і Zenіtkи мають аналоги у природі, а харчуватись «пластиковою» їжею не вміють ні люди, ні тварини. Так, культура має розглядатись як «надбіологічне» утворення, котрому властиві певні принципові відмінності від суто природного буття» [29].

Ю. Богуцький відзначав, що феномен становлення і розвитку культури варто розглядати як природно-історичний процес, невіддільний від контексту загальної онтологічної еволюції. Культурогенез навряд чи резонно вважати цілковито випадковим явищем. Отже, небезпідставним буде припущення, що еволюція культури, якщо не детермінована, то, принаймі, «телеологічно спричинена» попередньою природною самоорганізацією. Тут, безумовно, йдеться не про наявність «ідеї культурної історії» в надрах упорядкування самого буття, а про «онтологічну схильність» [30]. Фітокультура саме розглядає історико-культурологічний процес і результат діяльності людини в рослинному світі.

Фітокультура багато в чому перегукується з біологією, але остання, на відміну від фітокультури, як наука про рослини вивчає їх склад, властивості, біологічне застосування і т.п. Для неї рослини не просто матеріал, з яким треба працювати, а безпосередній об'єкт вивчення і дослідження. Біології нецікаві обряди і ритуали, звичаї і традиції, замовляння і приказки, прислів'я і заговори пов'язані з рослинним світом.

Біологія байдужа до «рослинних» казок («Посадив дід ріпку», «Котигорошко» тощо), до «рослинного» народно-декоративного оздоблення, до народних свят з рослинними елементами, навіть до широкого побутового і родинного використання флори.

Ю. Богуцький вважав, що «культура формується як усвідомлення людиною суспільного характеру свого буття в природньому та «олюдненому світі»... Тим самим орієнтація трансформативної еволюції, в силу об'єктивних чинників, поступово переспрямовується від суто пристосовного існування до протилежного... Тобто, формування суспільно-культурного пласту буття фігурує у ролі наслідку...» [31]. Фітокультура невіддільно пов'язана з землею, причому не лише тому, що вся рослинність проростає з землі, а ще і через низку інших констат. Цікавим є твердження (причому в декількох варіантах), що розвиток історії пов'язаний з певною землею [32]. Згадаємо: «звідки пішла **Руська земля**, і хто на ній найперший почав княжити, і з чого **Руська земля** такою стала» (виділено і підкреслено автором). Земля – це не лише матеріальна цінність або джерело певних благ (хліб, овочі, їжа в цілому, інші «земні блага»). «Слово про загибель землі Руської» згадує високі діброви і чисті поля. М. Попович зазначає, що для русича борона «має магічну силу через контакти з землею» [33]. Поняття «Руська земля» утверджується в XI – XII ст. Світ русалок, мавок, водяних, домових, кікімор, вогнених змій, непостійних богів, мінливих демонів змінювався новим світом – світом «Святої Русі».

Земля – це джерело багатьох природних і археологічних шарів, які невіддільні від людського буття і необхідні нам. Взагалі, наші рослини не молодші, а старші родичі (в сенсі історичного існування, причому як за теорією Дарвина, так і за Біблією). Може, мав рацію стосовно русичів святой Бернар, коли казав: «Ви знайдете більше знань в буках і дубах, ніж в книжках» [34].

1. Чекман І.С. Народна медицина і сучасне лікознавство // *Врачебное дело.* – 1991. – № 11. – С. 3 – 6; Чекман І.С. Клінічна фітотерапія. – К., 2008. – 584 с.
2. Чекман І.С., Панасенко Н.І. Народна медицина: минуле, теперішнє, перспективи досліджень // *Фармацевтичний журнал.* – 1990. – № 8. – С. 10 – 15.
3. Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
4. Артюх Л. Українська народна кулінарія: (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – 156 с.
5. Кірсанов В.В. Прикладна культурологія: сутність та витоки // *Питання культурології: Збірник наукових праць.* – К., 2007. – Вип. 23. – С. 41.
6. Там само.
7. Панченко В.І. Мистецтво в контексті культури. Автореф. дис... д-ра філософ. наук. – Харків, 1999. – С. 1.
8. Карпова Л.О. Основи теорії культури. – К., 1998. – 98 с.; Панченко В.І. Мистецтво в контексті культури: Автореф. дис... д-ра філософ. наук.
9. Шевченко В.І., Кузуб І.В. Філософія термінологічної стандартизації у ландшафтному дизайні // *Вісник Академії керівних кадрів культури і мистецтв.* – 2006. – № 3. – С. 9.
10. Там само. – С. 13.
11. Сумцов Н.Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. – К., 1888. – С. 139.
12. Сорокина Л. История медицины. – М., 1994. – С. 154.
13. Там же. – С. 148.
14. Чекман І.С. Народна медицина і сучасне лікознавство // *Врачебное дело.* – 1991. – № 11. – С. 3 – 6; Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
15. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 139.
16. Там само. – С. 137.
17. Сумцов Н.Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. – С. 5.

18. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. – М., 2003. – С. 22.
19. Там же. – С. 165.
20. Сумцов Н.Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. – С. 39.
21. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. – С. 40.
22. Там же. – С. 183.
23. Там же.
24. Богущкий Ю.П. Системно-онтологічні засади теорії культурно-історичного процесу // Культура і сучасність. – 2007. – № 1. – С. 5.
25. «Той, хто займається землеробством, не може бути атеїстом» // Церковна газета. – 2008. – № 19 (221). – С. 5.
26. Там само.
27. Карпова Л.О. Основи теорії культури. – С. 5 – 6.
28. Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
29. Богущкий Ю.П. Філософсько-методологічні засади дослідження феномена культурогенезу: історія та перспективи // Вісник Академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 4. – С. 7.
30. Там само. – С. 8.
31. Богущкий Ю.П. Системно-онтологічні засади теорії культурно-історичного процесу // Культура і сучасність. – С. 12.
32. Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
33. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 44.
34. Карташева І.І. Ботаніка для вчителя і учня. – Херсон, 2005. – С. 89.

Тетяна Рафальська
(м. Житомир)

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ДУХОВЕНСТВА І ВІРУЮЧИХ НА ЖИТОМИРЩИНІ У 20 – 30-Х РОКАХ ХХ ст.

Досліджується репресивна політика радянської влади проти духовенства і віруючих на Житомирщині у 20 – 30-х роках ХХ ст.

Исследуется репрессивная политика советской власти против духовенства и верующих на территории Житомирщины в 20 – 30-х годах ХХ в.

Зі здобуттям Україною незалежності зріс науковий та суспільний інтерес до національної історії. У результаті відкриття для науковців раніше засекречених архівних джерел і можливості вільного висловлення думки з'явилась низка праць, в яких неупереджено розкриваються трагічні сторінки панування тоталітарного режиму в Україні. Зокрема, праці С. Білоконя, який запропонував підійти до проблеми репресій з точки зору евгенічного вчення. Дослідник звернув увагу на те, що внутрішня політика більшовиків була могутнім чинником усунення з життя особливо цінних елементів та виживання малоцінних [1]. Аналізуючи результати репресивної політики, С. Білокінь дійшов висновку, що перетворення, спрямовані на формування нового радянського типу людини, більшовики проводили цілком свідомо і цілеспрямовано, внаслідок чого в суспільстві відбулися незворотні процеси. Головний результат більшовицького